

رویکردهای اجتهادی بدیل سید کمال حیدری به چالش‌های فقهی زنان؛ تمهیدی برای یک نقادی روشمند

* محسن بدره

** فادیا ماهانی

DOI: 10.22096/rc.2025.2017049.1162

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱]

چکیده

برخی رویکردهای اجتهادی متفاوت سید کمال حیدری سبب مناقشات علمی شده است. یکی از نقاط تمرکز مباحث او، فقه‌المراه است. تمرکز او بر چالش‌های فقهی زیست زنانه ادبیاتی را در رسانه‌ها و محافل علمی ایجاد کرده که به‌مثابه یک روی‌آورد انتقادی پویا شناخته می‌شود. این نوشتار به واکاوی و تبیین تأثیر رویکردهای اجتهادی بدیل این فقیه به منابع چهارگانه اجتهادی از سویی و از سوی دیگر میانی زبان‌شناختی و ادبی مورد تبیین او بر رهیافت وی به مسائل زنان می‌پردازد. این پژوهش تلاش نموده تا در گستره آثار مکتوب و نیز محتواهای صوتی رسماً منتشرشده از سوی او با شیوه استقراء و توصیف منتج از تحلیل، رویکردهای اجتهادی بدیل او در این حوزه و نحوه تطبیقشان بر مسائل زنان را استخراج نماید. مهم‌ترین نتیجه این بررسی، ترسیم یکی از نمونه‌های مهم فقاقت پویای شیعه است که ضمن ابتناء بر کتاب و سنت، بی‌آنکه به ورطه نه گفتن به متن مقدس بیفتد یا از واقعیت اجتماعی استیجاب و تغافل کند، با عقلانیت وارد گفت‌وگو با پرسش‌های انسان معاصر می‌شود و سراج عقل را برای یافتن صراط شریعت به کار می‌گیرد. سرانجام، نقادی منسجم این شاکله روش‌شناختی به‌ویژه در تطبیق با روی‌آوردهای دیگر فقهای معاصر امامیه به مسائل زنان پیشنهاد پژوهشی اصلی این نوشتار برای تلاش‌های آینده در این زمینه است.

واژگان کلیدی: فقه زنان؛ سید کمال حیدری؛ اسلام و زنان؛ اجتهاد شیعی؛ زنان مسلمان.

* استادیار، گروه مطالعات خانواده و زنان، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m.badreh@alzahra.ac.ir

** دانشجوی دکتری رشته مطالعات زنان، گروه مطالعات زنان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.

Email: fadiyamahani@gmail.com

۱. مقدمه

این نوشتار به واکاوی و تبیین تأثیر روش اجتهادی سید کمال حیدری نسبت به منابع فقه شیعی بر هیافت او به مسائل زنان پرداخته است و تلاش نموده تا رویکردهای اجتهادی بدیل او در این حوزه و نحوه تطبیقشان بر مسائل زنان را استخراج نماید. برای این منظور تأثیر رویکردهای اجتهادی بدیل این فقیه، به چهار منبع قرآن، سنت، اجماع و عقل و نیز مبانی زبان‌شناختی و ادبی مورد تبیی او در استنباط گزاره‌های فقهی و به‌طور عام دینی مربوط به زنان، بررسی می‌شود.

۲. روش‌شناسی

این تحقیق بنیادی و روش گردآوری و تحلیل داده‌ها توصیفی-تبیینی است. برای این منظور گستره آثار مکتوب و نیز منشورات صوتی رسمی سید کمال حیدری مطالعه شده و برای به دست دادن توصیف و تبیینی تقریباً کامل از رویکرد اجتهادی وی در زمینه مورد بحث، استقرایی از گزاره‌های مبانی و روش‌شناختی او صورت گرفته است. اطلاعات این تحقیق بر اساس مطالعه کتابخانه‌ای و مراجعه اسنادی است.

۳. مفاهیم و کلیات

۳-۱. معرفی سید کمال حیدری

سید کمال حیدری زاده سال ۱۳۳۵ ه.ش (۱۳۷۶ ق) در کربلای معلی از مراجع دینی معاصر شیعه و مقیم شهر قم است. ایشان امروزه در مقام نواندیشی دینی در برخی مجامع مطرح است و دیدگاه‌های فقهی متفاوتی در فقه امامیه دارد که مورد بحث و نظر و انتقاد قرار گرفته است.

۳-۲. مبانی اجتهادی و منابع

مراد از مبانی اجتهادی، اصول و مسلماتی است که مجتهد در مقام استنباط از منابع، از آن استفاده کرده و امر استنباط بر آن متوقف بوده و اعم از گزاره‌های اصولی، ادبیاتی، تفسیری است. منبع عبارت از مصدری است که حکم را از آن استخراج می‌کنند و در فقه امامیه عبارت است از کتاب و سنت و عقل و اجماع. رویکرد و شیوه استفاده از آن منبع، خود از

مبانی استنباط بوده و نیاز به اجتهاد دارد.^۱ در این نوشتار به چهار منبع فقه امامیه پرداخته شده و در یکی از بخش‌ها الفاظ قرآن و حدیث به صورت مشترک بررسی شده‌اند.

۴. تحلیل و بحث

۴-۱. مبانی قرآنی در استنباط

حیدری اصلی‌ترین منبع در اجتهاد را قرآن معرفی می‌کند و قائل به محوریت قرآن در روایات فقهی است.^۲ او به نظریه محوریت قرآن در قرائت دین پرداخته و به تأثیر این دیدگاه در تغییر بسیاری از احکام شرعی می‌پردازد؛ همچنین به تأثیر نقطه مقابل این دیدگاه پرداخته و علت عدم اختیار در طلاق، ضمیمه شهادت و عدم قوامیت زنان را دیدگاه روایت‌محور می‌داند.^۳ وی معتقد است با وجود عدم امتیاز تکوینی مرد بر زن مسئله عدم اختیار طلاق یا لزوم ضمیمه شهادت زن، معلول علل دیگری است.^۴ در واقع او بر اساس مبانی خود طبق فرهنگ قرآنی بین مرد و زن در بعد تکوین فرقی قائل نیست و رسیدن یا دور ماندن از تقرب الهی را معلول استفاده یا عدم استفاده از استعدادها می‌داند.^۵ برای نمونه او به الگو بودن همسر فرعون برای مؤمنان^۶ اشاره می‌کند و می‌گوید اگر اختلاف تکوینی را می‌پذیرفتیم نباید چنین تعیین‌الگوی صورت می‌گرفت.^۷

در این پژوهش، مبانی قرآنی این محقق در استنباط به پنج بخش تقسیم شده است: (۱) قرائن و سیاق، (۲) محیط، فرهنگ و اجتماعیات، (۳) تعدد زوجات، (۴) روایات تفسیری، مراحل نص قرآن و مصادیق قرآنی و (۵) قوامیت.

۴-۲. قرائن و سیاق

حیدری در استنباط از قرآن، قرائن و سیاق را دارای اهمیت ویژه دانسته و توجه به قرائن

۱. محمدابراهیم جناتی، منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی (تهران: کیهان، ۱۳۷۰)، ۹۱-۱۱۴.

۲. سید کمال الحیدری، اسلام القرآن و اسلام الحدیث، قلم: قزوه طلال حسن (قم: واژه‌پرداز اندیشه، ۱۳۹۸)، ۶۵-۱۱۱.

۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۷ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/12/67286/>, accessed 5 December 2023.

۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۷ درس خارج فقه‌المراه.

۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۹ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/01/67310/>, accessed 5 December 2023.

۶. تحریم، آیه ۱۱.

۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۷ درس خارج فقه‌المراه.

مقالیه و سیاق کلام در قرآن را در آیات لازم می‌داند.^۸ او در مورد آیه: «یا ایها الناس اتقوا ربکم الذین خلقکم من نفس واحده و خلق منها زوجها»^۹ معتقد است که امر به تقوا در این آیه خطاب به مردم اعم از زن و مرد صورت گرفته و مخاطب حقیقت انسانیت است. اگر کسی عنوان کند که عبارت آخر محل ابهام است و حمل بر زن نمی‌شود به این بیان که زن از نفس مرد خلق شده باشد، باید گفت به قرینه اول آیه، زن از همان نفس و حقیقت انسانیت زوج خود خلق شده و دو زوج یک حقیقت دارند؛^{۱۰} همچنین او به قرینیت آیات دیگر و منظومه قرآن اهتمام دارد. مثلاً، برای اثبات این مطلب که مراد از انسان اعم از ذکر است به این آیه سوره مبارکه قیامت استشهد می‌کند که خصوصیات پساخطایی موجود در آن آیه برای اعم از ذکر است: «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى»^{۱۱} مراد از انسان زن و مرد است، همچون «الْأَمُّ» یک نُظْفَةً مِنْ مَنِي يَمْنَى»^{۱۲} هم برای زن و هم برای مرد صدق می‌کند. او برای اثبات عدم افضلیت خلقت مرد بر زن و رفع ابهام موجود در آیه مبارکه به آیه ۱۰ سوره حجرات استناد می‌جوید که قرینه‌ای است بر اینکه زن و مرد از حقیقت واحده خلق شده‌اند و ملاک فضیلت فقط تقوا است.

همچنین وی بر مبنای توجه به سیاق کلام در آیه ۲۱ سوره روم صدر مبهم آیه را با ذیل آن تفسیر کرده و با استفاده از سیاق، ضمیر کُم در لکم و انفسکم را عام انسان‌ها می‌گیرد؛ چراکه اگر خطاب صدر منحصر به ذکور باشد (جعل بینکم مودة و رحمة) معنی پیدا نمی‌کند، زیرا معنا ندارد گفته شود که خداوند بین شما مردان موده و رحمة قرار داده، موده بین اعم از زن و مرد قرار داده شده و در عبارت «جعل بینکم» مراد از ضمیر «کُم» زن و مرد است و این قرینه آن است که در صدر آیه هم مراد از «کُم» اعم از زن و مرد باشد. پس باید صدر اینگونه معنی شود که ای انسان‌ها ما همسران شما را از حقیقتی که خودتان از آن خلق شدید، خلق کردیم که در کنار آنان آرام گیرید و بین شما مودت و رحمت قرار دادیم.^{۱۳}

۸. عمار غالی سلیمان صیمری، *الدلالة القرآنية في فكر سيد كمال حيدري* (قم: دارفرافد، ۱۳۹۴)، ۴۱، ۶۵ و ۹۰؛ و سید کمال الحیدری، *اصول تفسیر و تأویل* (تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲)، ۱۱۱.

۹. نساء، آیه ۱.

۱۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۲۸ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/11/66457/>, accessed 5 December 2023.

۱۱. قیامت، آیه ۳۶.

۱۲. قیامت، آیه ۳۷.

۱۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۲۸ درس خارج فقه‌المراه.

۴-۲-۱. محیط، فرهنگ و اجتماعیات

حیدری توجه به فرهنگ و فضای اجتماعی حاکم بر فضای صدور را از راهکارهای شناخت و معرفت آیات در زمینه‌های مختلف از جمله مسائل زنان می‌داند.^{۱۴} دلیل این مبنای مهم آن است که از نظر عقلی الفاظ خطاب به اولین مخاطب هر سخنی مطابق با شأن، زبان و فرهنگ حاکم بر اندیشه او ادا می‌شود پس شناخت ادبیات قرآنی شناخت محیط صدور و فرهنگ حاکم بر جامعه آن دوران نقش اساسی در فهم و تحلیل صحیح پشت پرده سخن که همان مفهوم صحیح الفاظ است، دارد.^{۱۵} باید بدانیم قرآن بعد از کدام عصر نازل شده است. آیا عصر جاهلی به معنای روزگاری است که در آن انسان‌ها سفیه و نافهم و بی‌علم بودند یا تاریخ نزول قرآن بعد از عصری است که مردم بی‌علم نبودند، اما در تاریکی ضلالت ناشی از عدم اتصال معنوی با دین به سر می‌بردند؟ حیدری در پاسخ به این پرسش به مسئله تحدی اشاره می‌کند و می‌پرسد اگر عصر قبل از نزول قرآن عصر حیات انسان‌های نافهم بود خداوند آنها را به مبارزه با این کتاب الهی دعوت نمی‌کرد. به همین دلیل قائل به لزوم توازن تحدی و تحدی‌شونده است و می‌گوید مراد از عصر جاهلیت عصر سفاقت و نافهمی نیست.^{۱۶} با این مبنا حیدری قصد دارد وضعیت زنان قبل از نزول قرآن را بسنجد تا روایاتی مانند ناقصات العقول - صرف نظر از بررسی سندی - در جایگاه معنایی خود قرار گیرند و از اشکالات و ابهامات موجود رهایی پیدا کنند.^{۱۷} حیدری گسترش اسلام در بلاد مختلف را زمینه ورود و تأثیر فرهنگ غیراسلامی و پیدایش قراءات مخالف با روح دین در میان مسلمانان معرفی کرده است.^{۱۸} او همچنین به بقای عادات، تقالید و رسوم مردم مدینه و مکه در روزگار پسااسلام اشاره کرده و برخی برداشتها را متأثر از این وضع می‌داند؛^{۱۹} همچنین حرمت و حلیت را اموری می‌داند که در مواردی تابع شرایط اجتماعی هستند، به این صورت که گاه برخی

۱۴. سید کمال الحیدری، *اصول تفسیر و تأویل*، ۲؛ و سید کمال الحیدری، جلسه ۳۸ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2017/12/61956/>.

۱۵. سید کمال الحیدری، *منطق فهم القرآن*، قلم: قزوه طلال حسن (بیروت: مؤسسه الهدی، ۱۴۳۵ ق.)، ۲؛ و سید کمال الحیدری، جلسه ۳۸ درس خارج فقه‌المراء.

۱۶. سید کمال الحیدری، *صیانه القرآن من التحریف* (قم: مؤسسه امام جواد (ع) للفکر و ثقافه، ۱۴۳۶ ق.)، ۷۳، ۱۷۰، ۲۰۱؛

۱۷. سید کمال الحیدری، *اصول تفسیر و تأویل*، ۲؛ و سید کمال الحیدری، جلسه ۳۹ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2017/12/61971/>.

۱۸. سید کمال الحیدری، *مفاصل اصلاح الفکر الشیعی* (قم: مؤسسه امام جواد (ع) للفکر و الثقافه، ۱۴۳۸ ق.)، ۱۶۴-۱۷۰؛ و سید کمال الحیدری، *مفاتیح فهم قرآن* (تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱)، ۶۷.

۱۹. سید کمال الحیدری، *منطق فهم القرآن*، ۴۴.

احکام ولایی و حکومتی‌اند و به همه زمان‌ها تعمیم داده نمی‌شوند.^{۲۰} برای نمونه در بحث طلاق معتقدند اگر شارع طلاق را از باب حکم شرعی به دست مردان داده بود اختلاف زمان و مکان و تغییر فرهنگ و اجتماع در آن مؤثر نبود، اما اگر اختیار طلاق را یک حق تلقی کنیم به حسب زمان و مکان از جهت صاحب حق متغیر است.^{۲۱}

مثال مهم دیگر تعدد زوجات است. در بررسی آیه تعدد زوجات،^{۲۲} حیدری پس از تمثیلی تلقی کردن آیه، با مراجعه به قرائن موجود در برخی دیگر از آیات برای اتقان این نظر ادله جمع‌آوری می‌کند. او در مقام توضیح حکم وضعی بعد از بیان این مبنای مهم که تمام آیات قرآن یکسان نیستند، به وجود آیات منحصر به شرایط اجتماعی اذعان می‌کند.^{۲۳} یکی از این آیات از نظر او آیه تعدد زوجات است که به دلیل عدم ارتباط بین شرط و جزاء باید به قرینه آیه قبل این آیه را مربوط به اموال یتیمان بدانیم؛ اسلام آن را بعد اجتماعی می‌داند و در این صورت ازدواج با یتیمان به جهت حفظ اموال آنان اشکال ندارد و این حکم به خاطر مصلحت اجتماعی است نه تلذذ شخصی.^{۲۴} او معتقد است که اصل بر تک‌همسری است و تعدد زوجات امری اجتماعی در شرایط خاص است.^{۲۵}

۲-۲-۴. روایات تفسیری، مراحل نص قرآن و مصادیق قرآنی

حیدری در مورد تفسیر روایی، معتقد به حمل روایات تفسیری بر بیان یک مصداق از مصادیق آیه است.^{۲۶} او نامیدن روایاتی که در ذیل آیات به‌مثابه روایات تفسیری وارد شده‌اند را مغالطه می‌داند، چراکه عموم روایات وارده در ذیل آیات در عقیده و مبانی ایشان، از باب تفسیر

۲۰. سید کمال الحیدری، *معالم التجدید الفقهی معالجه اشکالیه الثابت والمتغیر فی الفقه الاسلامی*، قلم: قزرها الشیخ خلیل رزاق (قم: المطبعه ستاره، ۱۴۲۹ ق.)، ۷۹-۸۳؛ و سید کمال الحیدری، *اصول تفسیر و تأویل*، ۲؛ و سید کمال الحیدری، جلسه ۶۰ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/01/63492/>, accessed 5 December 2023.

۲۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۴ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/03/65104/>, accessed 5 December 2023.

۲۲. نساء، آیه ۳.

۲۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۴ درس خارج فقه‌المراه.

۲۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۴۰ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2017/12/61991/>, accessed 5 December 2023.

۲۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۲۳ درس خارج فقه‌المراه، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/12/68755/>, accessed 5 December 2023.

۲۶. الحیدری، *اصول تفسیر و تأویل*، ۸۱-۹۳.

نیستند^{۲۷} و گاه برخی از این روایات نه درصدد بیان تفسیر است نه بیان مصداق، بلکه از باب تعلیم منهج روایی اهل بیت علیهم السلام است.^{۲۸} به بیان دیگر، آیه به مورد نزولش اختصاص ندارد، بلکه هر آنچه از جهت ملاک با مورد نزول انطباق داشته باشد را شامل می‌شود.^{۲۹} او در مورد سن بلوغ دختران با اشاره به اینکه محوریت قرآن یا حدیث در روند صدور و نتیجه حکم مؤثر است، در فراز «فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشِدًا»^{۳۰} بلوغ را تکوینی می‌بیند و احتمال تعبدی بودن احادیث در این باره را نمی‌پذیرد، چراکه ملاک رسیدن به رشد، استقلال نسبی و تعادل رفتاری اجتماعی است که به حسب شرایط اقلیمی و محیطی برای هرکس متفاوت است؛ اما در صورتی که نظر ما مرجعیت احادیث باشد باید با تعارضات و اجماعات ادعاشده دست و پنجه نرم کنیم.^{۳۱}

او بعد از قائل شدن به نظریه محوریت قرآن به بحث مراحل نص و فهم نص قرآنی پرداخته و حول این موضوع هشت مرحله را ذکر می‌کند: ۱- وجود ما قبل وحی قرآن کریم در عالم بالا، ۲- نزول قرآن به سوی عالم ما توسط فرشته وحی، ۳- نزول قرآن بر قلب پیامبر (ص)، ۴- خروج این معانی از دهان مبارک رسول خدا (ص)، ۵- تغییر از وجود لفظی به وجود کتبی، ۶- جمع قرآن در مکان، مصحف و قرائت واحده، ۷- در آمدن به شکلی که در دست ما است و ۸- تفسیر مفسرین. روشن است. تا مرحله چهارم بدون تردید معصوم و مقدس بوده، اما از آن به بعد بشری بوده است و اختلاف قراءات که سبب اختلاف در احکام و عقاید می‌شود را دلیلی بر صحت این مطلب معرفی می‌کند. او معتقد است مفردات الفاظ قرآنی به خلاف نقل لفظ کلام خدا توسط پیامبر (ص) و عدم وضع در قرآن از مسائل نظری است که اجتهاد مجتهدین در آن دخیل است و اجتهاد دیگران برای ما در صحت اعراب و لهجه قرائت حجت نیست.^{۳۲} حیدری با انتقاد شدید از قول علامه طباطبایی به «عدم تأثیر سقوط و یا تغییر ترتیب و اعراب الفاظ در اوصاف قرآنی» این رویکرد را صحیح ندانسته و در

۲۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۵ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/01/62334/>, accessed 5 December 2023.

۲۸. سید کمال الحیدری، *قراءات فی المنظومه المعرفیه لسید کمال الحیدری*، قزوه اسعد اشعری (قم: دارفراقده، ۱۴۳۹ ق.)، ۱۱۸-۱۲۳.

۲۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۷ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/01/62927/>, accessed 5 December 2023.

۳۰. نساء، آیه ۶.

۳۱. سید کمال الحیدری، *مختارات من احکام النساء* (قم: مؤسسه امام جواد (ع)، ۱۴۳۹ ق.)، ۷۶.

۳۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۲ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2018/03/65062/>, accessed 5 December 2023.

مقابل قائل به تأثیر اینگونه از تغییر قراءات در فقه، تفسیر و عقاید است.^{۳۳}

او معتقد به تأثیر فرهنگ جاهلی و غیراسلامی بر فهم مسلمانان از آیات پیرامون زنان و شکل‌گیری حجمی از برداشت‌های ناشایست از آیات مربوط به زنان است؛^{۳۴} همچنین معتقد به تأثیر فرهنگ و مرتکزات ذهنی در برداشت‌های ناصحیح از آیات است.^{۳۵} به تعبیر او اینکه قرآن در آیاتی به فرهنگ جاهلیت در خصوص زنان اشاره می‌کند، ممکن است نتیجه فهم بعضی صحابه از برخی آیات قرآنی در خصوص زنان مؤثر از همین فرهنگ جانب‌دارانه باشد.^{۳۶}

از جمله مبانی قرآنی او آن است که هیچ مفهوم تک‌مصادقی در قرآن وجود ندارد و حکم در عصر صدور، مفهومی و در عصر وصول مصداقی می‌باشد. البته این دیدگاه در پی تغییر مفهوم نیست، تنها می‌گوید که مفهوم دارای یک مصداق خاص و انحصاری زمان صدور نیست؛^{۳۷} همچنین جامعیت وجود همه چیز در قرآن به شرط اتحاد مفهوم و تعدد مصداق است.^{۳۸}

مثالی بسیار متناسب برای این مقام، قوامیت است. او می‌گوید در تعبیر «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ»^{۳۹} اگر بگوییم ضمیر «هُم» در بعضهم برای رجال است معنای آیه اشتباه می‌شود، بلکه باید به اعم رجال و نساء برگردانیم؛ بنابراین آیه می‌گوید ما گاهی مرد و گاهی زن را برتری دادیم، چون عمومیت برتری مردان اشتباه است؛^{۴۰} همچنین در آیه ۲۷ سوره نور لفظ رجل در منطق قرآنی یک اصطلاح مشترک بین مرد و زن

۳۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۲ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/03/65075/>.

۳۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۵ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/03/65117/>.

۳۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۲ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65395/>.

۳۶. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۳ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65427/>.

۳۷. سید کمال الحیدری، منطق فهم‌القرآن، قلم: قزوه طلال حسن (بیروت: مؤسسه الهدی، ۱۴۳۵ ق.)، ۱۱.

۳۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۳ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/01/62256/>.

۳۹. نساء، آیه ۳۴.

۴۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۳ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66147/>.

رویکردهای اجتهادی بدیل سید کمال حیدری به ... / بدره و ماهانی ۱۰۳

است و اغلب مشترک استعمال شده^{۴۱} یا آیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى...»^{۴۲} که ضمیر مشترک بین مؤنث و مذکر استعمال شده و این استعمال، نشانه وضع است^{۴۳} و مراد از رجال اعم از زن و مرد است؛ مانند آیه ۷۸ سوره نحل که صدر آیه مؤید عدم اختصاص به مذکر است و از باب اشتراک یا تقلیب نیست، بلکه مخاطب نوع انسانی است.^{۴۴} قوامیت امری تکوینی نیست و اگر مرد برای قوه عقل و تدبیر و همچنین تأمین بعد اقتصادی خانواده قوام باشد پس اگر این مسئولیت‌ها به زن واگذار شود او قوام خواهد بود و ملاک تأمین اقتصادی و عقل و تدبیر است.^{۴۵}

از نظر او خانواده یک اجتماع کوچک و مهم است که نیازمند رهبری، تعیین مسئولیت و عمل به وظایف است و همانطور که حیات بشر به اجتماع است و حیات اجتماع به مدبر، خانواده نیز به مثابه مجموعه‌ای خُرد، نیازمند مدبر است که با انجام وظیفه تدبیر و قوامیت خانواده را رهبری کند و این همان وظیفه قرار داده شده در بنیان خانواده است که با حق ولایت یا برتری تکوینی کاملاً تفاوت دارد^{۴۶} و با اختیار تام نیز متفاوت است.^{۴۷} او قائل است آیه قوامون عام است و فقط مخصوص مسئله زوجیت نیست؛ از این رو به قرینه تعلیل ذیل آیه می‌توان این آیه را به تصدی منصب قضا و سایر منصب‌ها برای زنان تسری داد.^{۴۸}

۳-۴. مبنای روایی در استنباط

حیدری معتقد است تعریف سنت در منابع استنباط با قید: «به شرط اینکه [معصوم(ع)] بخوهد این را جزء دین بداند» همراه است^{۴۹} که نشان می‌دهد سکوت پیامبر درباره یک عرف

۴۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۳ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/01/67374/>,

۴۲. نحل، آیه ۹۷.

۴۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۸ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/01/67301/>, accessed 5 December 2023.

۴۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۸ درس خارج فقه‌المراء.

۴۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۱۶ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/11/68583/>, accessed 5 December 2023.

۴۶. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۸ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/01/67439/>, accessed 5 December 2023.

۴۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۹ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/01/67445/>, accessed 5 December 2023.

۴۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۶۰ درس خارج فقه‌المراء، در:

<https://alhaydari.com/ar/2019/01/67457/>, accessed 5 December 2023.

۴۹. سید کمال الحیدری، میزان تصحیح الموروث‌الروائی، قلم: طلال حسن (قم: مؤسسه امام جواد(ع) للفتکر و الثقافه، ۱۴۳۷ ق.، ۷۷-۸۹).

اجتماعی خاص پیرامون نوع حجاب زنان و مسائل دیگر برای ما به موجب تمسک نیست، چون شرط اراده ایشان برای تعیین این عرف به مثابه بخشی از شریعت را ندارد.^{۵۰} حیدری بعد از بیان اختلاف اصولی و اخباری در برخورد با تراث روایی و ذکر یک اختلاف مهم و تعیین کننده می گوید «منهج ما در مورد کتب معتبره حدیثی و احادیث موجود در آن، عدم حجیت است الا ما خرج بالدلیل»^{۵۱} او معتقد است تصویر کلی بخشی از روایات از جنس زن با روح فرهنگ قرآنی منافات دارد و همین منافات نشان می دهد این روایات از فرهنگ دیگری غیر از فرهنگ اسلامی وارد تراث شیعی شده اند.^{۵۲} به طور کلی مبانی و رویکرد ایشان در روایات شامل دو بخش کلی است: (۱) جعل، وضع و اعتبارسنجی روایات و (۲) اسرائیلیات.

۴-۳-۱. جعل، وضع و اعتبارسنجی روایات

اگر حدیث مخالف روح قرآن، مجعول باشد هیچ جابری برای سند آن وجود ندارد، بلکه جابر سند مربوط به روایات محتمل الصدور است. در کتب اربعه هم اگر حدیث مخالف روح قرآن باشد جابری برای سند ندارد، حتی اگر مؤلف اذعان به صحت روایات کند باز هم سبب حجیت این احادیث نمی شود.^{۵۳}

او در مورد جعل حدیث باور دارد که بیشتر روایات موضوعه بدون قصد و با حسن نیت وارد تراث شیعه شده است.^{۵۴} حیدری توجه به تفاوت حدیث و سنت را مهم می داند؛ سنت را مصدر اساسی در فهم دین معرفی کرده و پدیده جعل در آن را غیرممکن می داند، ولی در مقابل حدیث موضوع را به عنوان ویروس نابودکننده منظومه مبانی اجتهادی دینی معرفی می کند.^{۵۵} در مورد روایات، دخالت دادن قرائن، شواهد و متن را در اعتبارسنجی روایت معتبر می داند.^{۵۶} از نگاه او، در مبانی استنباط از روایات، بررسی سندی به تهایی کافی نیست، اگر در اعتبار

۵۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۷ درس خارج فقه المرأه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65507/>.

۵۱. سید کمال الحیدری، صیانه القرآن من التحریف، ۵۶-۶۱.

۵۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۳ درس خارج فقه المرأه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65427/>.

۵۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۲ درس خارج فقه المرأه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/02/64838/>.

۵۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۲ درس خارج فقه المرأه.

۵۵. سید کمال الحیدری، نظریه نقل به معنا در روایات، قزرها علی شفا بخش (تهران: آوای علی، ۱۳۹۸)، ۸۸-۹۰.

۵۶. سید کمال الحیدری، صیانه القرآن من التحریف، ۳۳-۳۸.

حدیث تنها به سند آن تکیه شود استنباط صحیح نیست. حیدری در منهج بررسی متن، ارجاع نصّ به عقل و قرآن را روش مدرسه اهل بیت ع دانسته و شواهدی بر صحت این مبنا اقامه می‌کند.^{۵۷} دلیل این مبنا از نظر او این است که اهل بیت (ع) ما را به عرضه هر حدیث منقول از ایشان به قرآن امر فرموده‌اند و این امر شامل همه احادیث می‌شود چه ضعیف‌السند و چه قوی‌السند.^{۵۸} حیدری برای ارزیابی متن حدیث پنج روش را با عنوان پنج مرجع نقد متن معرفی می‌کند که عبارت‌اند از: ۱. عرضه بر قرآن؛ ۲. عرضه بر سنت قطعی؛ ۳. عرضه بر دلیل عقلی قطعی؛ ۴. عرضه بر دلیل علمی قطعی و ۵. عرضه بر اصول مستفاد از کتاب و سنت.^{۵۹} مبنای اجتهادی او در روایات این است که آنچه برای ما حجیت دارد، خود کلام معصوم است نه فهم راوی از کلام ایشان، بنابراین باید ثابت شود که راوی متن را با عین لفظ استماع‌شده نقل کرده و هیچ تغییری در آن نداده است که در بیشتر مواقع چنین تمیزی ممکن نیست و از این رو، علم اجمالی برای ما به وجود می‌آید.^{۶۰}

او معتقد است روایاتی که زنان را ناقصات العقول می‌دانند مرادشان عقل تکوینی نیست، چراکه در روایتی اصل انسان را به عقلش می‌داند و عقل تکوینی تمییز بین انسان و حیوان است و نمی‌تواند مراد کمبود این نوع عقل در زنان باشد، از این رو معنای نقص عقل را باید پیرامون عقل اکتسابی و اجتماعی جست‌وجو کرد نه عقل فطری خصوصاً اینکه روایات بسیاری معارض با این نوع از تفسیر موجود است. در نتیجه مراد بسیاری از روایات عقل ذاتی نیست، بلکه عقل اکتسابی است.^{۶۱}

یکی از مهم‌ترین مبانی استنباط او از روایات توجه به اسرائیلیات است.^{۶۲} او همچنین مراجعه به تفاسیر و شروح عهدین و همچنین کتب فقهی چون تلمود بابلی را از راه‌های بعدی شناخت اسرائیلیات جهت کنار گذاشتن آنها می‌داند؛^{۶۳} همچنین عدم دلالت الزامی ذکر یک

۵۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۴ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/02/64919/>.

۵۸. سید کمال الحیدری، صیانه‌القرآن من التحریف، ۹۹.

۵۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۵ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/02/64936/>.

۶۰. سید کمال الحیدری، نظریه نقل به معنا در روایات، ۴۸.

۶۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۷ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/01/67424/>.

۶۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۲۴ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/11/66413/>.

۶۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۲۳ درس خارج فقه‌المراء، در:

روایت در کتب حدیثی بر قبول این روایت توسط علمای مکتب شیعه از مهم‌ترین مبانی اجتهادی ایشان است.^{۶۴}

از نظر او، بعد ولایی و موردی بودن تمسک به قول، فعل و تقریر پیامبر در مورد احادیثی که در مدینه پیرامون زنان صادر شده باید مورد توجه قرار گیرد.^{۶۵}

از مهم‌ترین مؤلفه‌های مبانی استنباط ایشان از روایات، نظریه وضع اسناد است.^{۶۶} همانطور که وضع در متن ممکن بوده وضع سند هم امکان دارد، بلکه وضع سند به دلیل عدم لزوم وجود پیش‌نیاز تخصص در علم و فن مورد نظر اسهل از وضع متن است، از این رو برای اعتبارسنجی روایت بررسی سندی به‌تنهایی کفایت نمی‌کند.^{۶۷} حیدری با اشاره به اینکه وقتی ظاهر روایت حامل علت حکم است نباید حمل بر حکمت کرد، مدعی می‌شود هیچ روایتی نیست که در این چالش‌های فقهی زنان حکمت را بیان کند، بلکه علت را بیان می‌نمایند.^{۶۸}

۴-۴. مبانی زبان‌شناختی و قواعد ادبی

مبانی لفظی و زبان‌شناختی حیدری در استنباط فقهی در دو بخش بررسی می‌شوند. بخش اول زبان و بخش دوم خطابات و قواعد کلامی.

۴-۴-۱. زبان

مبانی استنباطی حیدری از حیث زبانی به اجمال به این شرح است:

(۱) تابعیت زبان: زبان تابع اوضاع اجتماعی است و با تغییر اوضاع اجتماعی زبان نیز تغییر می‌کند.^{۶۹} او همچنین عقاید فرهنگ و پیشینه فرهنگی را در تحول زبان دخیل

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/11/66406/>.

۶۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۹ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/11/66376/>.

۶۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۷ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65507/>.

۶۶. سید کمال الحیدری، *السلطه و صناعة‌الوضع والتاویل*، ۱۱۱.

۶۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۱ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/02/64820/>.

۶۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۹ درس خارج فقه‌المراه.

۶۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۴۱ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2017/12/62005/>.

رویکردهای اجتهادی بدیل سید کمال حیدری به ... / بدره و ماهانی ۱۰۷

می‌داند.^{۷۰}

(۲) عدم حجیت اقوال و اجتهادات نحوین: ^{۷۱} او با انتقاد از آیت‌الله خوئی که معرفت لغت و قواعد عربی را یکی از شرایط مرجعیت می‌داند، چهارچوب تعیین‌شده توسط سیبویه و مانند آن، قواعد عربی و نحوین را مرجع نهایی فهم لغت عربی ندانسته و برای اجتهادات آنها حجیت قائل نیست. ^{۷۲} او در استناد به مبانی سیبویه در استنباط از نص اشکالاتی را وارد می‌داند، مثلاً سیبویه قائل به رعایت کامل تطابق مسند و مسند الیه در تأنیث و تذکیر است در حالی که از نظر حیدری این مسئله غالباً عمومیت ندارد. ^{۷۳}

(۳) از مهم‌ترین مبانی اجتهادی او در فهم زبان متن مقدس، عدم صحت قول سیبویه مبنی بر اصالت مذکر و فرعی بودن مؤنث است. ^{۷۴}

(۴) او معتقد است علامات تأنیث و تذکیر در افعال به معنای انحصار فعل در مذکر و مؤنث نیست، چنانکه نحوین گویند و از مسلمات بدون دلیل نزد آنان است. ^{۷۵}

(۵) او معتقد است الفاظ قرآنی تابع لغت نیست، بلکه قرآن الفاظ مخصوص خودش را دارد. ^{۷۶}

(۶) عدم صحت ارجاع به اشعار در قواعد عربی: استناد به اشعار جاهلیت به منزله مبدأ و منشأ قواعد لغوی و عربی درست نیست، چون معلوم نیست قبل از اسلام وجود داشته‌اند و بعد اسلام جعل نشده باشند. ^{۷۷}

(۷) عدم انحصار زبان در فهم مفردات: لغت تنها برای فهم مفردات کلام نیست، بلکه لغت

---

۷۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۰ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/01/62185/>.

۷۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۴۹ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/01/62170/>.

۷۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۷۵ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/02/64936/>.

۷۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۰ درس خارج فقه‌المراء.

۷۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۵۰ درس خارج فقه‌المراء.

۷۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۷ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66105/>.

۷۶. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۹ درس خارج فقه‌المراء.

۷۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۱ درس خارج فقه‌المراء، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/03/65043/>.

آشکار کننده فرهنگ حاکم بر محیط زمان نگارش است.^{۷۸}

۸) عدم پذیرش استناد قواعد لغت عرب به قرآن: لغت عرب اساساً بر مبنای تمییز بین تأنیث و تذکیر بنا شده است. قرآن که به زبان عربی است این اصل را در تمییز نپذیرفته و به همین جهت غلبه مخاطبت به لفظ مذکر در قرآن ابداً به معنای اشرافیت مردان نیست.^{۷۹}

۹) عربی بودن زبان قرآن به این معناست که زبان قرآن متشکل از مجموعه‌ای از مفردات و قواعد زبان عربی است، اما کلام خصوصیات و قواعد خاصی دارد که ایجاب می‌کند تنها به قواعد زبان اکتفا نکنیم و متوجه خصوصیات و قواعد کلام هم باشیم.^{۸۰}

۱۰) محتوای وحی خالی از جنسیت است هرچند زبان عربی جنسیت‌مند است؛^{۸۱} اینکه ضمیر یا مذکر است یا مؤنث درست نیست، بلکه ضمیر یا مؤنث است یا غیر مؤنث؛ از این رو برای نمونه لفظ جمع مؤنث مثل قانتات به زنان قانته ارجاع دارد، ولی قانتین لفظ جمع است که اگر تنها بیاید هم شامل مردان قانت و هم زنان قانته است.^{۸۲}

۱۱) ظهور الفاظ غیر انوثیه در مذکر نیست، بلکه در اعم از مذکر و مؤنث است مگر آنکه خلافش توسط قرینه‌ای ثابت شود.^{۸۳} برای نمونه، لفظ رجل تنها به معنای مرد نیست، بلکه به معنای کسی است که نوعی از فعالیت را دارد و این شامل زن هم می‌تواند شود و شاهد این مبنا آن است که لفظ رجل وصف است نه اسم برای مذکر.^{۸۴}

۱۲) تبادر در الفاظ نص دینی مطلقاً حجت نیست مگر آنکه یقین کنیم آنچه ما در مقام وصول متوجه شدیم در زمان نزول هم به ذهن متبادر می‌شده است.^{۸۵}

۱۳) لغت می‌تواند به معنی و مصداق، بعد سلبی و ایجابی بدهد؛ مثلاً در مورد عادت

۷۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۹۳ درس خارج فقه‌المراه.

۷۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۶ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66090/>.

۸۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۷ درس خارج فقه‌المراه.

۸۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۴ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66157/>.

۸۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۵ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/12/67198/>.

۸۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۵ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66164/>.

۸۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۸ درس خارج فقه‌المراه.

۸۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۷ درس خارج فقه‌المراه.

ماهپانه خداوند مفرداتی را در قالب کلام گنجانده و بعد ایجابی بدان داده است و این معنی برداشت می‌شود که در عادت ماهپانه زن نیازمند توجه و ترحم است چنانچه فرمود («... قُلْ هُوَ أَدَى...») ^{۸۶} و به صورت سلبی مثلاً نفرمود («هذا رجس نجس»). ^{۸۷}

در فرجام، او معتقد است که فهم زبانی به‌تثایی در استنباط احکام و حل چالش‌های فقهی زنان کافی نیست و قواعد کلام هم نیاز به فهم و اجتهاد دارند، یعنی ما علاوه بر اینکه باید قواعد زبانی را بررسی کنیم، قواعد کلام (ایراد سخن) را نیز باید مورد ارزیابی قرار دهیم. ^{۸۸}

۴-۴-۲. خطابات و قواعد کلامی

از نظر او شیوه ایراد کلام توسط خداوند تعالی در قرآن کریم غیر از قواعد لغویه است و قرآن از میان دو شیوه شفاهی و کتبی کلام، شیوه نخست را برگزیده و بر اساس فرهنگ شفاهی با مردم سخن گفته است. ^{۸۹} از این رو، در مسائل زنان قصص قرآن مهم و قابل استناد فقهی هستند. در مورد داستان‌های قرآنی، مجتهد باید پیش از استنباط، مبنای خود در خصوص قصص قرآنی را مشخص کند که آیا اصل در قصص تمثیلی است یا واقعی. ^{۹۰}

حیدری قائل به عدم نقش قاعده تغلیب در خطابات قرآنی است؛ به این صورت که در قرآن کریم بسیار است که خطاب خاص است، اما مخاطب عام است. مثلاً، خطاب ذکور است، اما مخاطب مراد زنان و مردان هستند. زبان عربی مذکر را اشرف می‌داند و در مقام تخاطب عام با ضمیر مذکر ما را مورد خطاب قرار می‌دهد، ولی این بدان معنا نیست که قرآن نیز مذکر را اشرف بداند، بلکه قرآن به زبانی نازل شده است که از باب تغلیب مذکر را اشرف می‌داند در حالی که فرهنگ قرآنی اینطور نیست، به‌ویژه آنکه قرآن («...هُدًى لِلنَّاسِ...») است. ^{۹۱} از نظر قرآن این خطاب عام اصلاً مذکر نیست. ^{۹۲} از نگاه ایشان قرآن نص مکتوبی

۸۶. بقره، آیه ۲۲۲.

۸۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۷ درس خارج فقه‌المراه.

۸۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۷ درس خارج فقه‌المراه.

۸۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66074/>.

۹۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۲ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/12/67155/>.

۹۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراه.

۹۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۲ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/10/66142/>.

است که توسط بشر روی کاغذ پیاده شده، از این رو نیازمند مفتوح بودن باب اجتهاد است تا در مورد اختلاف قراءات قرآن اجتهاد کنیم،^{۹۳} از سویی دیگر قرآن نصّی شفاهی است که از حیث شفاهی بودن فقط بر مشافهین حجت است و باعث می‌شود کلام با تمامی لحن‌ها و نوع بیان فهمیده شود و معنای اصلی متکلم مشخص شود، در حالی که در وضع مکتوب بودن نصّ نزد ما، این قرائن در دست ما نیست و در فهم مراد متکلم دچار سردرگمی می‌شویم.^{۹۴}

۴-۵. اتکاء به اجماع در استنباط

حیدری اجماع را فاقد اعتبار و مبنای اجتهادی می‌داند و معتقد است استناد به اجماع در مواردی مانع اجتهاد است و آسیب می‌زند. او به نظریات شهید صدر درباره اجماع از باب تراکم ظنون اشاره کرده و اجماعات مشهور اصولیون را نمی‌پذیرد. حیدری خود را متکی تام به علم اصول و فقه در استخراج احکام نمی‌داند، بلکه قائل است فقیه باید به علم کلام، فلسفه و تفسیر هم مسلط باشد تا بتواند حکم شرعی را با خطای کمتری استخراج کند و فقیه می‌تواند از اعتنا به اجماعات مستغنی باشد.^{۹۵} او اعتماد به صحیح قدمایی یا نقل عادل نزدیک به زمان معصوم را مبنا قرار نمی‌دهد و برای نمونه، این مبنا را که شیخ مفید نزدیک عصر معصوم بوده و به روایاتی که نقل می‌کرده توجه داشته و با قرائنی که اکنون در دست ما نیست، صحت روایات را تشخیص می‌داده و عدالت او برای تأیید روایاتش کافی است، نمی‌پذیرد.^{۹۶}

او در بحث تقلید از زنان به اجماعات و فقدان دلیل معتبر اشاره می‌کند و معتقد است دلیلی که در تقلید، رجوع جاهل به عالم را واجب می‌کند، یک دلیل ارتکازی عقلی است که در مورد رجوع به زن و مرد مسکوت مانده و اجماع عدم جواز تقلید از زنان قابل استناد نیست.^{۹۷} حیدری ضمن اشاره به عام بودن قاعده «... فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ...»^{۹۸}، به این آیه به مثابه امضاء شارع پیرامون رجوع جاهل به عالم تکیه می‌کند و

۹۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراة.

۹۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراة.

۹۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۱۹ درس خارج فقه‌المراة.

۹۶. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۲۶ درس خارج فقه‌المراة، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/11/66442/>.

۹۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۷۷ درس خارج فقه‌المراة، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/02/67776/>.

۹۸. نحل، آیه ۴۳.

اصل جواز تقلید از زنان را می‌پذیرد.^{۹۹}

۴-۶. مبانی عقلی-معرفت‌شناختی در اجتهاد

۴-۶-۱. جنسیت و معرفت

حیدری معتقد است جنسیت در فهم مطلب اثرگذار است. او در چشم‌اندازی کلی، فرهنگ اسلامی را متأثر از درون‌مایه‌های دخیل از دیگر فرهنگ‌ها مانند فرهنگ یونانی دانسته و برای نمونه به درون‌مایه «ضعف قوه عقل زن» به جای «غلبه قدرت عاطفی زن» اشاره می‌کند. از سویی، او گرچه نگاه عقلانی به عالم را مطلوب می‌داند، نگاه نزدیک‌تر به واقعیت را از آن منشأ قلبی می‌داند که متشکل از عاطفه، وجدان و احساس است و تلاش می‌کند از آیات قرآنی و روایات برای این مطلب دلیل اقامه کند.^{۱۰۰} در مورد نقش جنسیت در تفسیر قرآن، معتقد است غلبه احساسات و عواطف در زن این قدرت را به وی می‌دهد که قسمت‌هایی از آیات قرآن که به علاقه حبی بین خالق و مخلوق مربوط می‌شود را بهتر بفهمد و زیباتر درک کند، پس ما به دیدگاه زنان به موجب این قدرت عاطفی که دارند محتاجیم.^{۱۰۱}

حیدری به نظریه تعارض واضح بین علم و عمل مردان اشاره می‌کند که از طرفی بهترین و حتی تنها راه سلوک و عرفان را طریق قلب دانسته و از طرفی غلبه قوه احساس، عاطفه و وجدان زنان را نقطه ضعف قلمداد می‌نماید؛ در حالی که در حقیقت اگر با قلب می‌توان به مقامات عرفانی رسید زن‌ها به موجب این فضیلت تکوینی راه آسان‌تری برای رسیدن به این حقیقت دارند.^{۱۰۲} او معتقد است که دیدگاه معرفت‌شناختی اسلام به جنسیت زن و مرد، در بُعد استقلالی و فردی نیست تا اشرافیت و فضیلت جنسی بر جنس دیگر معنی پیدا کند، بلکه اسلام برخلاف غرب، زن و مرد را در نظامی به نام خانواده می‌بیند و بر اساس مصالح نظام تکوینی خانواده برای هر یک وظیفه‌ای خاص تعیین می‌کند و جنسیت در خانواده معنا پیدا می‌کند.^{۱۰۳} و چون نظام تکوینی عالم بر اساس زوجیت است نه بر اساس فرد، پس زن نمی‌تواند

۹۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۷۹ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/03/67791/>.

۱۰۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۰ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65602/>.

۱۰۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۱ درس خارج فقه‌المراء، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/04/65608/>.

۱۰۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۰ درس خارج فقه‌المراء.

۱۰۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراء.

در تکوین، دون‌تر از مرد در نظر گرفته شود.^{۱۰۴} این نگاه زوجیت‌محور در شریعت اهمیت دارد و بهره جنسی مردان از یکدیگر و زنان از هم به دلیل مغایرت با همین قانون مهم، منع شده و زوجیت به‌منزله یک قانون تغییرناپذیر تا سرای دیگر نیز ادامه دارد.^{۱۰۵} او اجرای قانون موذت و رحمت^{۱۰۶} در خانواده که لازمه سلامت جنسیتی دانسته شده را مستلزم عدم وجود معارض، یعنی قانون آمریت و مأموریت دانسته و به انتقاد از منطق غیرقرآنی در این باب می‌پردازد.^{۱۰۷} او معتقد است که در حصول معرفت نسبت به دین، جنسیت دخیل است و ویژگی‌های نگاه مذکر محور به متون دینی را این موارد می‌بیند: (۱) مرد، زن را ناتوان‌تر از خود می‌داند؛ (۲) خود را اشرف از زن می‌بیند؛ (۳) فلسفه خلقت او را کم‌اهمیت‌تر می‌داند و (۴) زن را دارای نقص در ایمان و اخلاق می‌انگارد. این انگاره‌ها باعث می‌شود که در بسیاری از احکام شرعی زنان محکوم مردان باشند؛ از این‌رو ما به اجتهاد زنانه در فهم بدون ارتکازات جنسیتی مردانه در خصوص زنان نیازمندیم.^{۱۰۸}

۴-۶-۲. منبع و ادراک معرفتی

حیدری در مورد منبع ادراک و معرفت معتقد است قلب نیز مانند عقل نوعی از ادراک دارد که باید تقویت شود، بنابراین آموختن علم باید هم مناسب ادراک عقل باشد هم مناسب ادراک قلب و ما در فهم متون دینی به هر دو ادراک نیاز داریم.^{۱۰۹} مبنای اساسی معرفتی حیدری در ادراک این است که واقعیت احکام را واحد نمی‌داند، یعنی اینطور نیست که یک حکم شرعی برای تمام مردمی که به حسب مراتب الهی با هم متفاوت‌اند تشریح شود، بلکه هر انسانی به موجب طبقه‌ای که در آن است از جهت مسئولیت‌ها، خصوصیات و امتیازات و جنسیت، در کمیت یا توسعه و ضیق احکام مقتضای خود را پیدا می‌کند. حیدری مبنای معرفتی «وحدت واقعیت» را واجد اشکال دانسته و آن را فاقد دلیل نقلی و شرعی می‌داند، بلکه حتی دلیل

۱۰۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۱ درس خارج فقه‌المراه، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/01/67338/>.

۱۰۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۸ درس خارج فقه‌المراه، ۱۰۶. روم، آیه ۲۱.

۱۰۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۲ درس خارج فقه‌المراه، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/01/67352/>.

۱۰۸. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۰۰ درس خارج فقه‌المراه، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/11/68494/>.

۱۰۹. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۰۵ درس خارج فقه‌المراه، در: accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/11/68516/>.

نقلی برخلاف آن اقامه می‌کند.^{۱۱۰} او معتقد است مسئله حب زنان و رابطه آن با ایمان و ولایت در منابع اسلامی مربوط به بحث شهوانی نیست، بلکه بعد عرفانی و قرآنی است که نشان می‌دهد زن به دلیل بعد قلبی و عاطفی اکمل و اشرف است نه ادون و اخس.^{۱۱۱} او همچنین قرائت زنانه از معارف دین را الطف و زیباتر می‌داند.^{۱۱۲} از نظر او اهمیت اجتهاد زن از آنجاست که برداشت‌ها از قرآن گاه متأثر از دیدگاه جنسیتی مردانه به قضیه است.^{۱۱۳}

۴-۶-۳. آفرینش و معرفت

حیدری در باب خلقت معتقد است که زن و مرد از حقیقت واحد خلق شده‌اند، اما با یکدیگر اختلافاتی دارند که سبب تکمیل یکدیگر می‌شوند و هیچ‌کدام به‌تنهایی به کمال نمی‌رسند و این را می‌توان دلیلی بر نقصان ازدواج هم‌جنس‌ها دانست.^{۱۱۴} او در بحث سجده ملائکه بر آدم و تعلیم اسماء معتقد است در مورد لفظ آدم در قرآن مراد از آدم در آیات قرآن فقط آدم ابوالبشر نیست، بلکه آدم مسجود، آدم نوعی است، نه آدم ابوالبشر که در این صورت آنکه مسجود ملائکه بوده است حضرت آدم نبوده، بلکه آدم نوعی یا آدم مقام ملکوت بوده که ذکر و انثی را شامل می‌شود و مقام خلیفه‌الله را دارا بوده است.^{۱۱۵} از این رو، اختصاص مقام خلیفه‌الله به آدم ابوالبشر درست نیست. او معتقد است هیچ قاعده کلی مبنی بر استعمال کلمه «آدم» در قرآن به معنای آدم ابوالبشر وجود ندارد، به‌خصوص اینکه در آیاتی از خلقت بشر سخن رانده شده و تعلیم اسماء به انسان به‌عنوان دلیل شرافت وی معرفی شده است؛ همچنین مسجود بودن انسان به خاطر تکریم نوع انسانی است نه افراد بشر.^{۱۱۶} حیدری معتقد است که مراد از تعلیم اسماء بر طبق این مبنا که مراد از آدم نوع بشری باشد، یعنی قرار دادن استعداد آموختن در وجود انسان نه اینکه بالفعل عالم باشد. او قائل است که قطعاً همه انسان‌ها چه زن و چه مرد به درجه فهم تمامی اسماء نمی‌رسند، بلکه هر کس به حسب ظرفیت معرفتی خود فارغ از

۱۱۰. سید کمال الحیدری، جلسه ۸۴ درس خارج فقه‌المراه.

۱۱۱. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۰۴ درس خارج فقه‌المراه.

۱۱۲. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۱۳ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2019/11/68568/>.

۱۱۳. سید کمال الحیدری، جلسه ۲۰۰ درس خارج فقه‌المراه.

۱۱۴. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۵۸ درس خارج فقه‌المراه.

۱۱۵. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۱ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/12/67141/>.

۱۱۶. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۶ درس خارج فقه‌المراه، در:

accessed 5 December 2023. <https://alhaydari.com/ar/2018/12/67212/>.

جنسیتش، چنین فهمی به دست می‌آورد.^{۱۱۷}

۵. نتیجه‌گیری

به‌طور خلاصه می‌توان استنتاج کرد که مبانی اجتهادی حیدری در هرکدام از سه محور اصلی این مقاله، یعنی منابع اجتهاد و بنیادهای زبان‌شناختی و ادبی و مبانی عقلی-معرفت‌شناختی اجتهادی چنین است:

۱. منابع اجتهاد

الف) قرآن: اصلی‌ترین و مهم‌ترین منبع در اجتهاد قرآن است و این کتاب باید در اعتبارسنجی روایات فقهی محوریت داشته باشد. برای فهم قرآن کریم باید:

- قرائن و سیاق را لحاظ کنیم؛ حیدری معتقد به تأثیر فرهنگ جاهلی و غیراسلامی بر فهم مسلمانان از آیات پیرامون زنان در میان مسلمانان است.

- محیط، فرهنگ و اجتماعیات حاکم بر روزگار تنزیل را مطالعه کنیم.

- در تفسیر روایی، باید روایات تفسیری را بر بیان یک مصداق از مصادیق آیه حمل نمود.

- هیچ مفهوم تک‌مصداقی در قرآن وجود ندارد و حکم در عصر صدور، مفهومی و در عصر وصول مصداقی است.

ب) سنت: تعریف سنت در منابع استنباط باید با این قید باشد: (به شرط اینکه معصوم (ع) بخواهد این را جزء دین بدانند). به باور حیدری، تصویر کلی بخشی از روایات درباره جنس زن با روح فرهنگ قرآنی منافات دارد. به‌طورکلی در رویکرد حیدری مبانی و رویکرد ایشان در روایات شامل دو بخش کلی است: (۱) جعل، وضع و اعتبارسنجی روایات و (۲) اسرائیلیات.

- اگر حدیث مخالف روح قرآن، مجعول باشد هیچ جابری برای سند آن وجود ندارد.

- برای اعتبارسنجی روایت بررسی سندی به‌تئهایی کفایت نمی‌کند.

- در منهج بررسی متن، ارجاع نصّ به عقل و قرآن را باید روش مدرسه اهل بیت (ع) دانست.

---

۱۱۷. سید کمال الحیدری، جلسه ۱۴۸ درس خارج فقه‌المراه.

رویکردهای اجتهادی بدیل سید کمال حیدری به ... / بدره و ماهانی ۱۱۵

- برای ارزیابی متن حدیث پنج روش را به‌مثابه پنج مرجع نقد متن باید بازشناخت: عرضه بر قرآن؛ عرضه بر سنت قطعی؛ عرضه بر دلیل عقلی قطعی؛ عرضه بر دلیل علمی قطعی؛ عرضه بر اصول مستفاد از کتاب و سنت.

ج) اجماع: به باور حیدری اجماع فاقد اعتبار و مبنای اجتهادی است و استناد به اجماع در مواردی مانع اجتهاد است.

۲. بنیادهای زبان‌شناختی و ادبی

مبانی لفظی و زبان‌شناختی حیدری در استنباط فقهی در دو بخش بررسی شدند: الف) زبان و ب) خطابات و قواعد کلامی.

الف) زبان: در رابطه با زبان، در رویکرد حیدری؛

- اقوال و اجتهادات نحوین حجیت ندارد؛ برای نمونه، از مهم‌ترین مبانی اجتهادی این فقیه در فهم زبان متن مقدس، نادرستی قول سیبویه مبنی بر اصالت مذکر و فرعی بودن مؤنث است.

- الفاظ قرآنی تابع لغت نیست، بلکه قرآن الفاظ مخصوص خودش را دارد.

- ارجاع به اشعار جاهلی در قواعد عربی صحیح نیست.

- زبان منحصر به فهم مفردات نیست.

- محتوای وحی خالی از جنسیت است هرچند زبان عربی جنسیت‌مند است.

- تبادل در الفاظ نص دینی مطلقاً حجت نیست.

ب) خطابات و قواعد کلامی: در این رابطه حیدری باور دارد:

- قرآن بر اساس فرهنگ شفاهی با مردم سخن گفته است.

- زبان عربی مذکر را اشرف می‌داند، ولی این بدان معنا نیست که قرآن نیز مذکر را اشرف بداند.

۳. مبانی عقلی-معرفت‌شناختی در اجتهاد

حیدری معتقد است جنسیت در فهم مطلب اثرگذار است. از نظر او:

- غلبه عواطف در زن این قدرت را به وی می‌دهد که قسمت‌هایی از آیات قرآن که به
علاقه حبی بین خالق و مخلوق مربوط می‌شود را بهتر بفهمد.
- مشارکت زنان در فهم دین می‌تواند پیامدهای نگاه مذکر محور به متون دینی را تعدیل
نماید.

- قرائت زنانه از معارف دین لطیف‌تر و زیباتر است.

در فرجام می‌توان گفت که منابع ناب اسلامی به‌منزله ماده اولیه و فاقد جهت‌گیری
جنسیتی هستند، آنچه به این ماده خام شکل می‌دهد و تفاوت در گزاره‌ها را ایجاد می‌کند
مبانی اجتهادی و رویکرد به منابع است.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی و عربی:

- القرآن الکریم.
- جناتی، محمدابراهیم. *منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی*. تهران: کیهان، ۱۳۷۰.
- الحیدری، سید کمال. *تاویل القرآن النظریه و المعطیات*. قم: دارفراقده، ۱۴۲۷ ق.
- الحیدری، سید کمال. *اسلام القرآن و اسلام الحدیث*. به قلم: طلال حسن. قم: واژه‌پرداز اندیشه، ۱۳۹۸.
- الحیدری، سید کمال. *اصول تفسیر و تاویل*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.
- الحیدری، سید کمال. *الانسان بین العلم والدين*. قم: دار جواد الائمه (ع)، ۲۰۱۰ م.
- صیمری، عمار غالی سلیمان. *الدلالة القرآنیة فی فکر سید کمال حیدری*. قم: دارفراقده، ۱۳۹۴.
- الحیدری، سید کمال. *السلطة و صناعة الوضع والتاویل*. قم: دارفراقده، ۱۴۳۹ ق.
- الحیدری، سید کمال. *الفتاوی الفقهیة*. قم: دارفراقده، ۱۳۹۵.
- الحیدری، سید کمال. *الموسوعة القرآنیة*. قم: مؤسسه امام جواد (ع)، ۱۳۸۹.
- الحیدری، سید کمال. *روانشناسی فلسفی (علم النفس فلسفی) حکیم ملاحادی سبزواری*. ترجمه عبدالطیف راشدی. تهران: روان سنجی، ۱۳۹۷.
- الحیدری، سید کمال. *صيانة القرآن من التحریف*. قم: مؤسسه امام جواد (ع) للفکر و ثقافته، ۱۴۳۶ ق.
- الحیدری، سید کمال. *عرفان شیعه*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.
- الحیدری، سید کمال. *فقه العقیده*. به قلم: طلال حسن. قم: دارفراقده، ۱۳۹۳.
- الحیدری، سید کمال. *فلسفه صدرالمتألهین قراءه فی مرتکزات الحکمه المتعالیه*. قم: دارفراقده، ۱۴۳۰ ق.
- الحیدری، سید کمال. *قراءات فی المنظومه المعرفیه لسید کمال الحیدری*. به قلم: اسعد اشعری. قم: دارفراقده، ۱۴۳۹ ق.
- الحیدری، سید کمال. *مختارات من احکام النساء*. قم: مؤسسه امام جواد (ع)، ۱۴۳۹ ق.
- الحیدری، سید کمال. *معالم التجدید الفقهی معالجه اشکالیه الثابت و المتغییر فی الفقه الاسلامی*. به قلم: الشیخ خلیل رزاق. قم: المطبعه ستاره، ۱۴۲۹ ق.
- الحیدری، سید کمال. *مفاتیح فهم قرآن*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
- الحیدری، سید کمال. *مفاصل اصلاح الفکر الشیعی*. قم: مؤسسه امام جواد (ع) للفکر و الثقافه، ۱۴۳۸ ق.
- الحیدری، سید کمال. *مقدمه فی علم الاخلاق*. قم: دارفراقده، ۱۴۲۵ ق.

۱۱۸ دین دنیای معاصر / سال ۱۱ / شماره ۱ / پیاپی ۲۰ / صص ۹۵-۱۱۸

الحیدری، سید کمال. *منطق فهم القرآن*. به قلم: طلال حسن. بیروت: مؤسسه الهدی، ۱۴۳۵ ق.
الحیدری، سید کمال. *منهاج الصالحین*. قم: مؤسسه امام جواد (ع) للفکر و الثقافه، ۱۴۳۶ ق.
الحیدری، سید کمال. *میزان تصحیح الموروث الروائی*. به قلم: طلال حسن. قم: مؤسسه امام
جواد (ع) للفکر و الثقافه، ۱۴۳۷ ق.
الحیدری، سید کمال. *نظریه نقل به معنا در روایات*. به قلم: علی شفابخش. تهران: آوای علی،
۱۳۹۸.

الحیدری، سید کمال. تقریرات دروس خارج فقه. بازیابی شده از:
<https://alhaydari.com>, accessed 5 December 2023.